
Goddelijk geweld in het Nieuwe Testament, of: hoe het geweld niet uit God verdween

P.H.R. van Houwelingen

Abstract

This article challenges the general assumption that the New Testament, in distinction from the Old Testament, must first and foremost be read as a book of love, peace and non-violence. Various sayings of Jesus, some fear-provoking actions or written warnings from the apostles, and many passages in the book of Revelation show that the God of the New Testament is also 'dangerous'. Nevertheless, God is definitely 'not wanting anyone to perish, but everyone to come to repentance' (2 Peter 3:9).

1. Inleiding

Is de God van het Nieuwe Testament *niet* 'gevaarlijk'? Dient het Nieuwe Testament (in onderscheid van het Oude) gelezen te worden als boek van liefde, vrede en geweldloosheid? Veel hedendaagse onderzoekers proberen dat te doen. Michel Desjardins meent een discrepantie tussen twee lijnen te ontdekken, die van de vrede en die van het geweld, waarbij de vredeslijn overheersend en beslissend is.¹ Shelly Matthews en Fleigh Gibson vatten de geweldsteksten uit het Nieuwe Testament vooral retorisch op, niet zozeer historisch.² Zelfs wordt door Neville van het eschatologische geweld in het boek Openbaring gezegd dat het moet worden geïnterpreteerd in het licht van de Lam-christologie ('hermeneutics of *shalom*').³

Een kenmerkend citaat komt van Richard Hays, een vooraanstaand nieuwtestamenticus en ethicus: 'With regard to the issue of violence, the New Testament bears a powerful witness that is both univocal and pervasive, for it is integrally related to the heart of the kerygma and to God's fundamental elective purpose'.⁴ Geweldsteksten vormen dan een uitzondering op de regel.

1 Michel Desjardins, *Peace, Violence and the New Testament*, Sheffield 1997.

2 Shelly Matthews en E. Leigh Gibson (eds.), *Violence in the New Testament*, New York/Londen 2005.

3 David J. Neville, *A Peaceable hope: contesting violent eschatology in New Testament narratives*, Grand Rapids 2013.

4 Richard B. Hays, *The Moral Vision of the New Testament. A Contemporary Introduction to New Testament Ethics*, San Francisco 1996, 314.

Om met Gerrit de Kruijf te spreken, zinspelend op de bekende boektitel van Geert Mak: hoe het geweld uit God verdween.⁵

Toch is deze positie aanvechtbaar; terecht stellen verschillende recente studies hier vragen bij.⁶ Is God veranderd sinds Hij zijn Zoon ter wereld bracht? Of moeten we als bijbellezers erkennen dat het geweld daarmee niet uit God verdween? Ten diepste gaat het om het Godsbeeld van het Nieuwe Testament en daarmee ook om ons eigen Godsbeeld. In deze bijdrage heb ik de meest relevante nieuwtestamentische gegevens over goddelijk geweld gerubriceerd in drie categorieën: Jezus, de apostelen en het boek Openbaring.

2. Jezus: ingehouden geweld op de weg naar het kruis

Jezus vraagt geen vuur uit de hemel, zoals Jakobus en Johannes voorstelden, om Samaritaanse dorpelingen te verteren die Hem en zijn reisgezelschap niet willen ontvangen (Luc. 9:51-56). Hun afwijzing, juist vanwege Jezus' gerichtheid op Jeruzalem, is beledigend. Als vanzelf denken de leerlingen daarom aan het strafericht dat door Johannes de Doper was aangekondigd. Tot degenen die zich wilden laten dopen had Johannes gezegd: 'Wie heeft jullie wijsge maakt dat je veilig bent voor het komende oordeel?' (Luc. 3:7). 'Er komt na mij iemand die niet zal dopen met water maar met de heilige Geest en met vuur; het graan zal Hij bijeenbrengen in zijn schuur maar het kaf zal hij verbranden in onblusbaar vuur' (Luc. 3:17).

Veel handschriften (waaronder de codex Alexandrinus en de meerderheidstekst) hebben in Lucas 9:54 een verwijzing naar de profeet Elia: 'zoals ook Elia deed', dus verterend vuur afroepen van de hemel, zie 2 Koningen 1. Twee groepen van 50 soldaten werden toen gedood, pas de derde groep werd gespaard omdat de commandant om hun leven smeekte (2 Kon. 1:13v.). Is het gedrag van de Samaritanen tegenover Jezus niet minstens zo erg als inder tijd dat van de soldaten tegenover de profeet Elia? Dan zou een herhaling van het Godsoordeel door hemelvuur op haar plaats zijn. Maar dat profetische geweld wil Jezus niet gebruiken: Hij is welbewust ('zijn aangezicht richtend') op weg naar Jeruzalem, zijn opneming (vs. 51: *analèmpsis*) komt in zicht! De reactie van Jezus, 'Hij keerde zich om en bestrafte hen' (Luc. 9:55), doet denken aan de bestraffing van Petrus, die de Heer desnoods met geweld had wil-

5 G.G. de Kruijf, 'How violence disappeared from God', in: F.L. Bakker (ed.), *Rethinking Ecumenism. Strategies for the 21st Century*, Zoetermeer 2004, 49-60.

6 Sam Janse, *De tegenstem van Jezus. Over geweld in het Nieuwe Testament*, Zoetermeer 2006; Pieter G.R. de Villiers en Jan Willem van Henten (eds.), *Coping with Violence in the New Testament*, Leiden/Boston 2012.

len beschermen.⁷ Maar dat was een satanische manier van denken, had Jezus zijn leerlingen duidelijk gemaakt (Marc. 8:33).⁸ Volgens sommige latere handschriften zou Jezus bij deze bestraffing gezegd hebben: ‘U beseft niet wat voor geest u hebt, want de Zoon des mensen is niet gekomen om zielen van mensen te gronde te richten, maar om ze te behouden’ (HSV; vgl. Joh. 3:17; 12:47). Als uitleg treffend!

In Getsemane roept Jezus welbewust géén twaalf legioenen engelen te hulp (Mat. 26:53). Petrus moet zijn ter verdediging getrokken zwaard wegbergen en het afgeslagen oor van Malchus wordt genezen (Luc. 22:51). Gods toorn zal zich ontladen in de duisternis en godverlatenheid op Golgota.

Soms gebruikt Jezus zelf vormen van ‘verbaal geweld’: de Bergrede dreigt al met hel en verdoemenis (Mat. 5:22, 29-30). Kafarnaüm zal tot in het diepst van het dodenrijk afdalen, en op de dag van het oordeel zal het voor Sodom draaglijker zijn dan voor Kafarnaüm. Want daar, in zijn woonplaats, had Jezus wonderen gedaan, maar de mensen waren niet tot bekering gekomen (Mat. 11:23-24; Luc. 10:15). De Farizeeën worden door Jezus in een lange redevoering bedreigd met het oordeel van de hel, net zoals Johannes de Doper gedaan had (Mat. 23:33). Van de Jeruzalemse tempel zal geen steen op de andere blijven (Mat. 24:2; Marc. 13:2; Luc. 21:6). Zelfs in het Johannes-evangelie, dat wel het evangelie van de liefde wordt genoemd, staat dat Jezus gezegd heeft: ‘Uw vader is de duivel, en u doet maar al te graag wat uw vader wil’ (Joh. 8:44) – een door liefde ingegeven aanklacht, die dan ook vergezeld gaat van de ultieme oproep: ‘Wie uit God is, luistert naar de woorden van God’ (Joh. 8:47, Willibrordvertaling).⁹

De gelijkenissen die Jezus uitspreekt na zijn intocht in Jeruzalem eindigen onheilspellend met een bloedbad. Met Golgota in zicht, gaat het om leven of dood. In de gelijkenis van de onrechtvaardige pachters (Mat. 21:33-46; Marc. 12:1-12; Luc. 20:9-19) worden de wijnbouwers omgebracht, omdat zij de

⁷ Janse, *Tegenstem*, 70.

⁸ Later is het evangelie *aan de Samaritanen* verkondigd door Petrus en Johannes (Hand. 8:25).

⁹ Janse stelt dat Jezus’ woorden over de hel in het kader staan van de anti-farizeese polemië en [dus] niet als historisch beschouwd kunnen worden. Matteüs, Johannes en ook Paulus zouden de norm van de vreedzame Jezus overschreden hebben (*Tegenstem*, 155 en 182-183). Zie echter: Eric Ottenheijm, “Zij verbreden hun gebedsriemen en vergroten hun schouwkwasten”. Halachische en historische achtergronden van een polemië in Matth. 23:5’, in: Jan A. Wagenaar, Marjo C.A. Korpel en Bob Becking (red.), *Tussen Cairo en Jeruzalem. Studies over de Bijbel en haar Context*, Utrecht 2005, 107-124; Rob van Houwelingen, ‘Had Jezus een hekel aan farizeeën?’, in: Rob van Houwelingen en Reinier Sonneveld (red.), *Ongemakkelijke teksten van Jezus*, Amsterdam 2011, 109-112.

zoon van de eigenaar hadden gedood. In de gelijkenis van de ponden (Luc. 19:27) moeten de tegenstanders van de koning worden afgeslacht voor diens ogen. Men kan zich niet ongestraft tegen Jezus verzetten.

3. Apostelen: incidenteel en dreigend geweld bij de opmars van het evangelie

Eerst bespreek ik enkele passages uit het boek Handelingen, waarin de apostelen soms namens God bestraffend optreden. Vervolgens komen de apostolische brieven aan bod, waarin de apostelen vaak namens God waarschuwen voor het laatste oordeel.

3.1 Apostolische handelingen

Handelingen 5:1-11: de plotselinge dood van Ananias en Saffira is zonder meer schokkend.¹⁰ Maar laten we als bijbellezers wel het volgende bedenken: (1) Dit vindt plaats op een uitzonderlijk moment, zoiets komt nergens anders voor in het Nieuwe Testament. Na Pinksteren was er een nieuw begin in de heilsgeschiedenis: de bloeiende gemeente van Jeruzalem, het voorbeeld van de vrijgevege Barnabas. Een paradijselijke situatie met opnieuw een echtpaar in de hoofdrol – en hun bedrog is een soort zondeval. Niet het geld op zich was het probleem, maar het bedriegen van de Geest die op Pinksteren was uitgestort, die zonde wordt bestraft met een onmiddellijke dood. (2) Het bedrog was een welbewuste daad, overlegd tussen man en vrouw. Het verhaal suggereert dat Ananias geen weerwoord had (anders dan Simon de tovenaer). Saffira krijgt apart de gelegenheid haar zegje te doen, maar zij houdt de afgesproken leugen vol, zodat zij wordt gestraft vanwege haar eigen schuld. (3) De straf wordt niet voltrokken door steniging of onthoofding – Petrus spreekt alleen een vloekwoord, en dat blijkt effectief te zijn. Het woord van de apostel is het woord van God. Dit is een Godsoordeel, dat heilige vrees opwekt in Jeruzalem.

Handelingen 12:21-23: koning Herodes Agrippa, die zichzelf door de menigte als een god laat toejuichen, wordt gedood door een engel van de Heer, omdat hij God de eer niet gaf. Hybris geldt in de oudheid als een doodzonde.¹¹ Bij zijn bestraffing wordt geen apostel betrokken. Er komt helemaal

10 Reinier Sonneveld, 'Waarom moesten Ananias en Saffira sterven?', in: Rob van Houwelingen en Reinier Sonneveld (red.), *Ongemakkelijke teksten van de apostelen*, Amsterdam 2013, 72-74.

11 Paulus zelf werd opmerkelijk genoeg vanwege zijn hybris wel met blindheid geslagen, maar niet gedood. Zie daarover: Rob van Houwelingen, 'A Godfighter Becomes a Fighter For God', in: De Villiers en Van Henten, *Coping with Violence*, 83-100.

geen mens aan te pas. De dood van Herodes is het gevolg van een rechtstreeks goddelijk ingrijpen, explicieter verwoord dan in de versie van Josefus, waar Herodes zelf deze conclusie trekt.¹²

Handelingen 13:11: op Cyprus vervloekt Paulus de joodse magiër Elymas, die tot het gevolg behoorde van proconsul Sergius Paulus en die probeerde deze man van het geloof af te houden. Niet als gevolg van magie, maar door een Godsoordeel wordt deze ziener op slag blind. Sergius Paulus, diep onder de indruk van het gebeuren, komt tot geloof. Opnieuw een uniek moment in de heilsgeschiedenis: het evangelie komt voor het eerst in aanraking met de 'pure' heidenwereld. Dan komen de zaken op scherp te staan. Een dergelijk vloekwoord gebruikt Paulus aan het slot van 1 Korintiërs: 'Wie de Heer niet liefheeft, zij vervloekt!'.¹³

3.2 Apostolische waarschuwingen

Gods toorn hangt als een dreigende donderwolk boven ons hoofd en de eerste bliksems ontladen zich al, zegt de apostel Paulus: vanuit de hemel openbaart Gods toorn zich over het kwaad en onrecht van mensen die de éne God miskennen (Rom. 1:18). Alleen Jezus redt ons van de komende toorn, aldus het evangelie zoals dat vanaf het begin door Paulus verkondigd was (1 Tes. 1:10). De eschatologische toorn is de weerspannige joden dicht genaderd – vluchten kan niet meer (1 Tes. 2:16).¹⁴

In Romeinen 12:19 legt Paulus uit dat de Allerhoogste uiteindelijk recht zal doen: neem geen wraak, maar laat God uw wreker zijn, want er staat geschreven dat de Heer zegt: 'Het is aan mij om wraak te nemen, ik zal vergelden' (Deut. 32:35; ook geciteerd in Hebr. 10:30). Dus niet het recht in eigen hand nemen of vooruitlopen op het oordeel van God. Een christen moet zich laten leiden door de liefde en geen kwaad met kwaad vergelden, maar het kwade overwinnen door het goede.

Eens komt er een strafgericht vanuit de hemel: dan zal Jezus verschijnen in een vlamvend vuur en omringd door engelen, om degenen te straffen die God niet erkennen en het evangelie van onze Heer Jezus Christus niet gehoorzamen (2 Tes. 1:8). Dit schrijft Paulus om de gemeente van Tessalonica te

12 Josefus, *Joodse Oudheden* XIX 343-347. John van Eck, *Handelingen. De wereld in het geding* (Commentaar op het Nieuwe Testament), Kampen 2003, 269-272.

13 Hierbij is te denken aan verbanning uit de christelijke gemeenschap als tuchtmaatregel. Vergelijk de herhaalde vervloeking van iemand die een ander evangelie verkondigt in Gal. 1:8-9.

14 P.H.R. van Houwelingen, *Tessalonicenzen. Voortgezet basisonderwijs* (Commentaar op het Nieuwe Testament), Kampen 2002; derde, herziene druk 2012, 63-72 en 84-95.

bemoedigen: ze zullen bevrijd worden van onderdrukking (2 Tes. 1:6-7). Het oordeel over de goddelozen maakt de weg vrij voor de nieuwe wereld die God heeft beloofd (vgl. 2 Petr. 3).

Onze God is een verterend vuur, net als bij de Sinai, lezen we in de brief aan de Hebreëen (Hebr. 12:29). Hij is de rechter van allen (Hebr. 12:23). Wie willens en wetens doorgaat met zondigen, kan niet anders dan 'huiverend wachten op het oordeel en op het vuur dat de tegenstanders gretig zal verslinden... Huiveringwekkend is het te vallen in de handen van de levende God' (Hebr. 10:26-31).¹⁵ Het gerichtsvuur heeft ten opzichte van dat bij het oude verbond niets van zijn intensiteit verloren. Daarom leidt de gedachte dat God zijn oordeel 'binnenshuis' begint bij de apostel Petrus tot een opeenstapeling van vragen. Hoe zal het dan aflopen met hen die weigeren het evangelie te gehoorzamen? En als de rechtvaardige ternauwernood gered wordt, waar blijven dan de goddeloze en de zondaar? (1 Petr. 4:17-18).

Verbaal geweld van de apostel Paulus vinden we vooral in zijn brief aan de Galaten, wanneer hij – niets menselijks was hem vreemd – gebruikmaakt van emotioneel geladen retoriek. Bijvoorbeeld: wie een ander evangelie verkondigt dan hij, is vervloekt (Gal. 1:8-9) en de Galaten hebben hun verstand verloren (Gal. 3:1). Maar welke reden heeft die retoriek van Paulus? Francois Tolmie zegt daarover:¹⁶ Paulus is wanhopig, alles lijkt verloren; hij richt zich niet tot de tegenstanders, omdat zij aan hun mening zouden vasthouden, maar tot de Galaten; ook zijn opponenten pasten waarschijnlijk verbaal geweld toe, bijvoorbeeld door Paulus' apostolaat in twijfel te trekken en hem vals te beschuldigen. Maar het allerbelangrijkste is dat een bezorgde apostel zich in deze brief met gloeiende verontwaardiging keert tegen onruststokers die de christenen in Galatië van Christus proberen af te leiden.¹⁷

4. Openbaring: eschatologisch geweld vanwege de vestiging van het koninkrijk

Voorop in het boek Openbaring staat de waarschuwing aan de zeven gemeenten in Asia, waar de eerste lezers/hoorders van het boek woonden: bekeer u, anders kom Ik jullie straffen (Op. 2-3). Tegelijk roepen martelaren in de hemel om bloedwraak (Op. 6:10), hetgeen we onder meer in de oorlog tussen Michael en de draak zien gebeuren (Op. 12:7-12).

15 In handen van God vallen is ook hopen op zijn barmhartigheid, vgl. 2 Sam. 24.

16 Francois Tolmie, 'Violence in the Letter to the Galatians?', in: De Villiers en Van Henten (eds.), *Coping with Violence*, 69-82 [75-76].

17 Zie verder Dirk Visser, 'Is Paulus te grof in de mond?', in: Rob van Houwelingen en Reinier Sonneveld (red.), *Ongemakkelijke teksten van Paulus*, Amsterdam 2012, 162-164.

Openbaring is een visionaire aankondiging van rampen, vooral wanneer zeven engelen hun offerschalen met Gods woede uitgieten op de aarde (Op. 16). Het goddelijk oordeel over Babylon is bedoeld als vergelding, maar loopt uit op de bruiloft van het Lam (respectievelijk beschreven in Op. 17-18 en 19:1-10). De eschatologische eindstrijd herinnert aan de bevrijding van Gods volk uit Egypte (Op. 19:11-21). Openbaring vertelt dus een dramatisch verhaal van bloed en overwinning. Het bloed is echter niet afkomstig van de vijand, maar van het Lam.¹⁸

In Openbaring 20:7-10 wordt verteld dat Satan zijn krachten verzamelt voor een laatste stormloop. Maar dan komt (zonder dat iemand daarom gevraagd heeft, zoals ooit de profeet Elia deed) het gerichtsvuur: 'vuur daalt neer uit de hemel en verteert hen' (vers 9). Alle vijanden van God eindigen in de poel van vuur en zwavel: de duivel, het beest, de valse profeet (vers 10), maar ook de dood en het dodenrijk (vers 14) worden daarin geworpen en zo voorgoed onschadelijk gemaakt.¹⁹

Bij het geweld in Openbaring zijn enkele kanttekeningen te plaatsen:²⁰

(a) Het gaat vaak om contrageweld, namelijk in reactie op wat Gods vijanden hebben teweeggebracht, misschien zelfs als helende actie: de bladeren van het levensgeboomte in het nieuwe Jeruzalem zijn 'tot genezing van de volken' (Op. 22:3-4, refererend aan Jer. 51:8-9). (b) Er wordt geweld gebruikt om uiteindelijk recht te doen (vrede met alle geweld). Het oordeel over Babylon, een bloeddorstige hoer, wordt gevolgd door de verschijning van Jeruzalem, een vredelievende bruid. Contrastbeelden van geweld zijn vrede, liefde en recht. (c) Het geweld wordt vanuit de hemel uitgeoefend door God zelf en door zijn hemelse engelen, onder aanvoering van Michael. Gelovigen op aarde moeten eerder geweld verdragen dan zelf toepassen (Op. 13:10). (d) Als het boek Openbaring een soort christelijke oorlogsrol is, zoals Richard Bauckham heeft betoogd,²¹ dan wel met de beschrijving van een heilige oorlog die symbolisch uitgevoerd wordt. De rol van christenen beperkt zich tot getuigen. Zij vergieten geen bloed en brengen niemand ter dood. (e) De lezer/hoorder weet van

18 Tobias Nicklas, 'The Eschatological Battle according to the Book of Revelation: Perspectives on Revelation 19:11-21', in: De Villiers en Van Henten, *Coping with Violence*, 227-244.

19 Volgens Hylén bevat Openbaring zoveel metaforen, dat meerdere interpretaties mogelijk zijn. Susan E. Hylén, 'Metaphor Matters: Violence and Ethics in Revelation', *The Catholic Biblical Quarterly* 73 (2011), 777-796.

20 Pieter G.R. de Villiers, 'Hermeneutical Perspectives on Violence in the New Testament', in: De Villiers en Van Henten, *Coping with Violence*, 247-273.

21 Richard Bauckham, *The Climax of Prophecy. Studies in the Book of Revelation*, Edinburgh 1993, 210-237.

tevoren hoe de strijd zal aflopen. Het Lam is geslacht en gaat de overwinning tegemoet, de voorhoofden van Gods dienaren zijn verzegeld, mensen in witte gewaden zijn uit de grote verdrukking gekomen.

Paulus heeft in zijn brief aan de Romeinen op eigen wijze verwoord wat ook de boodschap van het boek Openbaring is: 'De God van de vrede zal Satan spoedig onder uw voeten vertreden' (Rom.16:20). De vijanden van het evangelie staan in dienst van Satan, maar diens dagen zijn geteld. Zo wordt de moederbelofte werkelijkheid (Gen. 3:15), als de kop van de slang vermorzeld wordt. Vijanden dienen als voetbank voor de HEER (Ps. 110, vaak geciteerd in het Nieuwe Testament); vergelijk de geste van een gladiator die in de arena zijn voet op de nek van zijn verslagen tegenstander zet. Bij het uitschakelen van Satan betreft God het nageslacht van de vrouw. In de christelijke gemeente gaat Psalm 91:13 in vervulling: "Leeuw en adder zul je vertrappen; roofdier en slang vermorzelen".²² Maar God blijft 'de God van de vrede' (een opvallende uitdrukking in het Nieuwe Testament; zie ook Rom. 15:33; Fil. 4:9; 1 Tes. 5:23; Hebr. 13:20; vgl. 2 Kor. 13:11).

5. Ter afsluiting

Het Nieuwe Testament is het evangelie van Jezus, de Messias van Israël en de Redder van de wereld. In Hem heeft God zijn gezicht laten zien. Ieder mens, uit de Joden of uit de volken, wordt opgeroepen tot geloof in Gods Zoon. Dat is geen vrijblijvende oproep, omdat het ongeloof van de mensheid geldt als een daad van verzet tegen God. Zijn woede hangt alle hardnekkigen boven het hoofd als een zwaard van Damocles.²³ Jezus zelf heeft gezegd: 'Wie in de Zoon gelooft heeft eeuwig leven, wie de Zoon niet wil gehoorzamen zal dat leven niet kennen; integendeel, Gods toorn blijft op hem rusten' (Joh. 3:36). Ook de God van het Nieuwe Testament is dus in zekere zin 'gevaarlijk'.

Toch is God niet uit op de ondergang van mensen, schrijft Petrus in zijn tweede brief, maar op hun behoud: Hij wil niet dat sommigen verloren gaan, maar dat allen tot bekering komen (2 Petr. 3:9b). Maar van dit uitstel komt geen afstel. Uit de geschiedenis van Lot, die gered werd voordat het vernietigende oordeel over Sodom losbarstte, concludeert Petrus: 'De Heer weet dus de vromen uit de beproeving te redden en de boosdoeners te bewaren tot de dag van het oordeel, om hen dan te straffen' (2 Petr. 2:9, Willibrordvertaling).

22 H. Baarlink, *Romeinen II* (Tekst en Toelichting), Kampen 1989, 119; Robert Jewett, geassocieerd door Roy David Kotansky; red. Eldon Jay Epp, *Romans. A Commentary* (Hermeneia), Minneapolis 2007, 994-996.

23 P.H.R. van Houwelingen, *Johannes. Het evangelie van het Woord* (Commentaar op het Nieuwe Testament), Kampen 1997; vierde, herziene druk 2011, 106.

En nergens in het Nieuwe Testament komt het goddelijk eindgericht – in de vorm van een allesverzengende wereldbrand – zo dichtbij als in 2 Petrus 3.²⁴

De levensreddende betekenis van bloed en offer, de ‘genademiddelen’ die onze goede God al in het Oude Testament heeft ingezet,²⁵ herken ik in het Nieuwe Testament. Bij Jezus doordat de goddelijke toorn zich heeft ontladen boven het kruis van Golgota. Bij de apostelen doordat de voortgang van het evangelie gediend was met waarschuwende strafmaatregelen en de dreiging van de komende toorn mensen motiveert om hun toevlucht te zoeken tot Jezus Christus. In het boek Openbaring doordat het eschatologische geweld gepaard gaat met de overwinning van het Lam en ruimte schept voor de al in Jesaja beloofde nieuwe wereld, waar gerechtigheid woont.

24 P.H.R. van Houwelingen, *2 Petrus en Judas. Testament in tweevoud* (Commentaar op het Nieuwe Testament), Kampen 1993; vierde, herziene druk 2011, 76-96.

25 Zie de bijdrage van J. Dekker in dit themanummer.